ר' יהודה אומר, לעולם הוי אדם כונס
דברי תורה כללים, שאם כונסן פרטים
מיגעין אותו ואין יודע מה לעשות
(ספרי על "יערף כמטר לקחי")

על "משך חכמה"

אביעזרי פרנקל, רחובות

בהקדמתו ל'ים של שלמה' למסכת חולין כותב המהרש"ל שבעלי התוספות עשו את התלמוד ככדור, דהיינו, שינו את הטופולוגיה שלו כך שגם מקומות 'רחוקים' בסדר הלינארי המקורי הפכו להיות קרובים, וכך גובש התלמוד לחטיבה שלמה אחת שניתן לשלוט בו באופן גלובלי ולא רק מקומי.

דומה שהרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק[1], בפירושו "משך חכמה" על החומש, הפך את התורה שבכתב על מפרשיה, והתורה שבע"פ על תלמודיה וראשונים ואחרונים ומדרשים, לכדור אחד. נזכיר כאן שניים ממאפייני פירושו:

1. חשיפת מקור יחיד או נוסף לאמרת חז"ל בתורה שבכתב. מקובל שזהו חידוש של אחרונים כגון המש"ח (בעל "משך חכמה"), הנצי"ב והגר"א, אך המש"ח מראה לנו ששיטה זו נקוטה היתה כבר בידי הראשונים. דוגמה: "ומנין לעדה שהיא עשרה, שנאמר 'עד מתי לעדה הרעה הזאת' (במדבר יד כז), יצאו יהושע וכלב" (סנהדרין ב ע"א). המש"ח לומד זאת גם מהדו-שיח של אברהם עם הקב"ה בעניין סדום: א"א ביקש לבדוק האם קיימים צירופים שונים של עשרה צדיקים בכל אחת מחמשת ערי הככר, או לפחות ברובן, מה שמצביע על חשיבות מניין העשרה. המש"ח מעיר שכבר הראב"ע כתב (בראשית יח כט): "ואע"פ שחכמינו ז"ל העתיקו[2] שאין תפילה בציבור פחות מעשרה, גם זה הפסוק יחזיק ידי אמונתינו". עבור הפרטים עיין מש"ח יח כח ובפירושו של הרב יהודה קופרמן על המש"ח שם.
2. יישום של כללים מתורה שבע"פ למקומות שונים בתורה, מה שמתיישב היטב עם דברי הספרי שהובאו לעיל, וגם מממש את האיחוד בין תורה שבכתב ותורה שבע"פ, והיו לאחדים בידינו. לדוגמה, עיקרון הבחירה החפשית מואר ומיושם בידי המש"ח בחכמה, כגון בבראשית א כו-לא, שם ז א, שם יט יג, שם כא יז ובהקדמתו של המש"ח לספר שמות. דוגמה אחרת: "עקביא בן מהללאל אומר: הסתכל בשלושה דברים ואי אתה בא לידי עברה...ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון" (אבות פ"ג מ"א). ומסביר הגר"א ('לקוטים מהגר"א', מודפס בסוף זרעים א במשניות 'תפארת ישראל') ש'דין' הוא העבירה שעשה, ו'חשבון' -- הפסד המצווה שהיה יכול לעשות בעת שעבר את העבירה. המש"ח מצביע בכמה מקומות על יישום הכלל הזה, כגון בבראשית יח כח, דברים ל כ, שם לב נא. כדאי לעיין ולהתרשם.

---

[1] נולד תר"ג, נפטר ד' אלול תרפ"ו.
[2] קבלו ומסרו.

לא יפלא אפוא שהמש"ח זכה לתואר שר התורה, ושאמרו עליו שהוא 'ראשון' שתעה לתוך דורנו.

* * *

ברצוננו לבחון כאן את אופן היישום של אחד מהעקרונות שהמש"ח מיישם במקומות שונים, עיקרון ההבחנה בין נבואת אמת לנבואת שקר עפ"י הרמב"ם[3]: נבואת פורענות עשויה להשתנות כי ה' נתן לבני אדם האפשרות לחזור בתשובה, כפי שאכן היה בנבואתו של יונה אל אנשי נינוה. אפילו נבואת טובה יכולה להשתנות אם היא טרם נאמרה ע"י הנביא לאחר, שקשור בדרך כלשהי לנבואה, שמא יגרום החטא[4]. לכן הקריטריון היחיד שבו ניתן להבחין בין נבואת אמת ושקר היא נבואה לטובה שכבר נאמרה ע"י הנביא לאחר: הנביא נביא שקר אם נבואה כזו אינה מתקיימת.[5] כדי להשתכנע שהנביא נביא אמת דרוש גם שיהיה צדיק, ישר, חכם ועשיר, וכן שנבואותיו מתקיימות פעמים רבות ללא כל הכחשה, כך שההסתברות לטעות בטיבו קטנה.[6] נראה עתה אחדים מהמקומות בהם מיישם המש"ח עיקרון זה.

הגמרא[7] והמפרשים עומדים על שאלת אמונתו של אברהם כאשר שאל "במה אדע כי אירשנה?" (בראשית טו ח) ומשיבים על כך איש כדרכו. המש"ח: "בני ישמעו מאתי דבר ה' והבטחתו שהוא עפ"י הנביא, אבל במה אדע אני לעצמי כי אירשנה, כי אנכי שמעתי מפי ה', ופן יגרום החטא". נעבור עתה למקום העיקרי בו ברצוננו לדון ביישום העיקרון, והקשור לפרשות לך-לך, וירא ותולדת.[8]

"ויפל אברהם על פניו ויצחק" (בראשית יז יז), זאת לאחר ששמע מפי ה' ששרה תלד לו בן, בנוסף לישמעאל. "ותצחק שרה בקרבה" (שם יח יב), לאחר ששרה האזינה לבשורת המלאך לאברהם שהיא תלד לו בן כעת חיה. ה' לא הקפיד על צחוקו של אברהם, אך הקפיד על צחוקה של שרה: "ויאמר ה' אל אברהם, למה זה צחקה שרה לאמר האף אמנם אלד ואני זקנתי. היפלא מה' דבר..." (שם יג-יד). על שאלה ידועה זו מתרץ תרגום אונקלוס בלשון "וחדי" אצל אברהם, "וחייכת" אצל שרה: אברהם שמח, שרה לגלגה (רש"י שם יז יז).[9] גם הרמב"ן שם יז יז כותב שאברהם הביע שמחה ומוסיף שגם שרה, לאחר שיצחק נולד, הביעה שמחה כאשר

---

[3] בהקדמתו לפירוש המשניות (זרעים), ובהלכות יסודי התורה פרקים ז, ט--י.

[4] " כדר' יעקב בר אידי; דר' יעקב בר אידי רמי: כתיב 'והנה אנכי עמך, ושמרתיך בכל אשר תלך' (בראשית כח טו), וכתיב 'ויירא יעקב מאד [ויצר לו]' (שם לב ח)– שמא יגרום החטא (ברכות ד ע"א, סנהדרין צח ע"ב, במדרשים ועוד).

[5] "אשר ידבר הנביא בשם ה' ולא יהיה הדבר ולא יבא הוא הדבר אשר לא דברו ה', בזדון דברו הנביא לא תגור ממנו" (דברים יח כב). מקרא זה מתקיים אפוא רק בנבואה לטובה שכבר פורסמה. כמובן שנביא המצווה באותות ובמופתים לעקור דבר מהתורה או לעבוד ע"ז הוא נביא שקר אעפ"י שהמופתים מתקיימים. עבור הפרטים עיין בהקדמת הרמב"ם שם ובהלכות יסודי התורה פרקים ח-ט.

[6] אך מצינו נבואה לטובה, שנאמרה לאחרים, ובכל זאת לא נתקיימה: חולדה הנביאה שלחה ליאשיהו המלך בידי חמשה מגדולי יהודה: "לכן הנני אספך על אבתיך ונאספת אל קברתיך בשלום ולא תראינה עיניך בכל הרעה אשר אני מביא על המקום הזה" (מלכים ב, כב יט). אך יאשיהו נהרג במלחמה בידי פרעה נכה. ושמא יש לומר שמטבע הלשון "אספך" מרמזת על כך שיאשיהו יהרג, כמו שכתוב "פן אספך עמו" (שמואל א, יד ו), ושביחס לקורות את העם בעת החורבן היה זה גורל טוב יחסית, ושעיקר נבואתה לטובה היתה "ולא תראינה עיניך בכל הרעה אשר אני מביא על המקום הזה", שאכן התקיימה. עיין בשו"ת הרדב"ז חלק ג סימן תרלח המתרץ קושיה זו בדרך אחרת.

[7] תענית כז ע"ב, מגילה לא ע"ב.

[8] בין שאר המקומות הנוספים בהם משתמש המש"ח בעיקרון ההבחנה של נביא: בראשית יט לג, שם מא לג (בסוף), שמות כה ט, במדבר י כט; יג ל; יד לט; כה יב-יג; הפטרת זכור.

[9] אך בתרגום יהונתן בן עוזיאל אותה לשון: "תמה" ותמהת". נראה שבלשון תימה זו אין בה לא שמחה ולא לעג. גם הנצי"ב ב'העמק דבר' יח יב פירש ששרה צחקה -- התפלאה.

אמרה "צחק עשה לי אלקים, כל השמע יצחק לי" (שם כא ו). וכן מסביר הרמב"ן את צחוקה של שרה בעת ביקור המלאכים, כלעג (שם יח טו)[10].

* * *

המש"ח (שם יח יג) מפרש את הצחוק של אברהם ושרה כששמעו על בשורת הבן באופן שווה כפשוטו -- פקפוק בדברי הנבואה; אלא שלאברהם נאמרה נבואה זו כיחיד, ולכן הקב"ה יכול לחזור בו שמא יגרום החטא. ואילו שרה שמעה את הדבר כבר מפיו של נביא (אברהם), ואז הנבואה צריכה להתקיים מכל מקום, ואין אפוא מקום לפקפוק. וכך לשונו: "...אבל שרה, אחרי ששמעה כבר מפי אברהם, אשר הוא אצלה כאילו שמעה מפי נביא, כאשר קרא שמה שרה, שנאמר לו כל זה ביחד[11] 'ותצחק' (פקפקה בדברי הנבואה); לכן אמר 'למה זה צחקה שרה' וכו' דהלא הנאמר מפי נביא לטובה לא יוכל להשתנות עוד". המש"ח מניח כאן שאברהם סיפר לשרה על שינוי שמה ועל בשורת יצחק יחדיו, לפני ביקור המלאכים אצל אברהם.

לעצם העניין, קצת קשה שהרי אברהם היה יכול לספר לשרה מיד על בשורת הבן, שזהו פרסום הנבואה, וממילא לא היה מקום לצחוקו, שלא כ"במה אדע כי אירשנה" בו עדיין לא היה זרע לספר לו. ושמא יש לומר שבזמן הקצר עד להליכה לשרה ייתכן שיגרום החטא.

גם קצת קשה שכאשר אברהם נתן לבנו את השם יצחק עפ"י ה', הרי לפי המש"ח בבראשית כא ד, "אע"ג שמשרה שצחקה הקפיד השי"ת (שם יח יג), בכל זאת קראו יצחק על שם שאברהם שמח" (שם יז יז). ואילו לעיל פירש שצחוקו של אברהם הביע פקפוק – לא שמחה. ושמא יש לומר, בדוחק מסויים, שהמש"ח רוצה להסביר את המקרא עפ"י דעות של מפרשים רבים , ביניהם בעלי דעות מנוגדות.

מקום נוסף המוסבר ע"י המש"ח באמצעות עיקרון אימות הנבואה: "ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו" (בראשית כה כא); מפרש המש"ח, עפ"י הרשב"ם, שיצחק התפלל לה' עבור אשתו, שזרעו יהיה ממנה. על עצמו לא התפלל, כי כבר שמע מפיו של אביו שיהיה לו זרע: "והקמתי את בריתי אתו לברית עולם לזרעו אחריו" (שם יז יט) ויש להניח שאברהם סיפר הבטחה זו ליצחק[12]. "אך כיון שהוליד הבנים, 'ירא לאמר אשתי פן יהרגני' (שם כו ז, בתקרית עם אבימלך בעניין רבקה), כי ההבטחה יכולה להתקיים בזרעו". כל זה מתיישב היטב עם כלל ההבחנה של נבואה. וממשיך המש"ח: "ומה שהיה מפחד אברהם ואמר לאבימלך 'והרגוני על דבר אשתי' (לעיל כ יא), ייתכן כמו שכתב הרמב"ם שהנאמר עפ"י נביא אינו יכול להשתנות, שלא יהיה מזה הכחשה לדברי הנביא. לכן אברהם, שלו בעצמו נאמר 'אבל שרה אשתך ילדת לך בן' וכו' (לעיל יז יט), יכול להשתנות, אבל אברהם שאמר ליצחק[13], הרי נאמר לו מפי נביא, ואם כן אינו יכול להשתנות ".

ההנחה כאן היא שאברהם **לא** סיפר לשרה על בשורת יצחק לפני ביקור המלאכים אצלו, כי התקרית עם אבימלך ושרה היתה לאחר ביקור המלאכים, בין

---

[10] על השאלה כיצד נביאה צדקת כשרה לועגת לדבר ה', הוא כותב (שם) שהיא חשבה את המלאכים לסתם אנשים, ואילו אברהם הכיר בהם כמלאכים.

[11] בראשית יז טו: " ויאמר אלקים אל אברהם שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי, כי שרה שמה". ובפסוק הבא: וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן".

[12] אנו 'מורגלים' לרש"י: "זה עומד בזוית זו ומתפלל, וזו עומדת בזוית זו ומתפללת". אך לשון הפסוק האסימטרית מורה שפשוטו של מקרא כרשב"ם.

[13] את הבטחת הזרע.

חורבן סדום לבין הולדתו של יצחק. ואילו לעיל, בעניין ביקור המלאכים (יח יג) המש״ח הניח שאברהם **אכן** סיפר את הדברים לשרה לפני ביקורם, ולכן ה׳ הקפיד על שרה. על סתירה זו ניתן אולי שוב לומר, בדוחק, שהמש״ח רוצה להסביר את הדברים עפ״י מפרשים רבים.[14] ואכן יש מהמפרשים שסבורים שאברהם העביר לשרה את בשורת הבן (׳העמק דבר׳ יז י), ואחרים הסבורים שלא עשה כן (רמב״ן יח טו, שו״ת חתם סופר אבן העזר ח״ב סימן יט, ד״ה ׳אך דברי הגאון׳).[15] תירוץ אפשרי אחר שאין מוקדם ומאוחר בתורה, וסדר הדברים כך היה: בשורת הבן מפי ה׳ לאברהם, התקרית עם אבימלך, אברהם סיפר לשרה על הבשורה, ביקור המלאכים אצל אברהם.

אין דעתי נוחה מתירוצים דחוקים אלה לסתירה, ואשמח לשמוע מאחרים שיאירו את עיני.[16]

* * *

לולא דמיסתפינא הייתי אומר, בניגוד למש״ח אך עפ״י שיטתו, שאכן אברהם לא סיפר לשרה על בשורת הבן לפני התקרית עם אבימלך ושרה, כל שכן שלא לפני ביקור המלאכים. אזי אין סתירה, וגם מובן מדוע אברהם פחד שאנשי אבימלך יהרגוהו. אך מדוע אם כן הקפיד ה׳ על שרה ולא על אברהם?

שרה שמעה את שיחת המלאך עם אברהם וסברה שהבטחתו עלולה להתבטל, שמא יגרום החטא, כי הלא הבשורה שבפיו נאמרה לאברהם ביחידות. היא לא הבינה שעצם האזנתה שקולה ל׳פרסום׳ הנבואה שנשמעה כבר ע״י שניים (אברהם ושרה), וחייבת אפוא להתקיים.[17] ה׳ העמיד אותה על טעותה: היות והן אברהם והן שרה כבר שמעו על הנבואה, אף כי ב׳מקביל׳ ולא ב׳טור׳, היא אינה יכולה להתבטל יותר. כך גם מובן מדוע נביאה צדקת כשרה פקפקה בהבטחת מלאך ה׳: בדיוק כפי שאברהם פקפק בהבטחת ה׳ – שמא יגרום החטא, עפ״י עיקרון אימות הנבואה של הרמב״ם, כי ההבטחה ניתנה לנביא ביחידות לפי הבנתה.

נסיים בשלוש הערות.

א. דומה שגם דוד המלך השתמש בעיקרון אימות הנבואה. נתן הנביא הבטיח לדוד בשם ה׳ הבטחות טובות רבות, אך גם הוסיף לגבי זרעו של המלך, ״אני אהיה לו לאב והוא יהיה לי לבן, אשר בהעותו והכחתיו בשבט אנשים ובנגעי בני אדם״ (שמואל ב ז יד). בתשובתו ובתפילתו של דוד על אותה נבואה הוא גם

---

[14] לכאורה היה אפשר לומר שאכן אברהם סיפר לשרה את בשורת הבן עוד לפני ביקור המלאכים, אלא ששרה כבר היתה בהריון בעת התקרית עם אבימלך, ולכן אברהם חשש לחייו, כי הבטחת הזרע כבר כמעט התקיימה. אך אין זה מתיישב עם לשונו של המש״ח: ״לכן אברהם, שלו בעצמו נאמר ׳אבל שרה אשתך ילדת לך בן׳ וכו׳ יכול להשתנות, אבל אברהם שאמר ליצחק, הרי נאמר לו מפי נביא, ואם כן אינו יכול להשתנות ...״. מלשון זן משמע שאברהם לא סיפר לשרה על הבשורה לפני ביקור המלאכים.

[15] פירושים אלה מובאים ב׳יד לחכמה׳, פירוש על המש״ח של הרב שמואל חיים דומב.

[16] הרב שמואל חיים דומב היסב את תשומת לבי לראב״ע שכתב בתחילת ׳קרח׳ (במדבר טז א), שמעשה קרח היה ״כאשר נתחלפו הבכורים ונבדלו הלויים״, דהיינו, שמעשה קרח שייך לעניין שנידון בתחילת ספר במדבר. על כך כותב הרמב״ן (שם), ״וזה מדעתו של רבי אברהם שהוא אומר במקומות רבים אין מוקדם ומאוחר בתורה לרצונו. וכבר כתבתי (כגון בשמות ד יט, שם לב יא ועוד) כי על דעתי כל התורה כסדר, זולתי במקום אשר יפרש ההקדמה והאחור, וגם שם לצורך עניין ולטעם נכון״. נציין שהרמב״ן חולק גם על רש״י על שימושו בכלל ׳אין מוקדם ומאוחר בתורה׳, כגון בויקרא ח ב.

[17] ולא חשוב כאן אם שרה האזינה לדברי המלאך בחשאי, או שהמלאך אף פנה בדבריו לכוון האוהל של שרה כדי שגם היא תשמע, כפי שכותב הרד״ק (שם יח א, ד״ה ״כחם היום״) והמש״ח (שם יח י, ד״ה ״ושרה שמעת פתח האהל והוא אחריו״).

אומר: "ועתה ה' אלקים ודבריך יהיו **אמת**, ותדבר אל עבדך את **הטובה** הזאת" (שם כח). דוד ידע שנבואה לטובה שכבר נאמרה ע"י הנביא לאחר לא יכולה להשתנות, אלא שהוא חשש מאד משבט אנשים ונגעי בני אדם. מכלל הן אתה שומע לאו: בהזכירו שהנבואה לטובה ודאי תתאמת, הוא ביקש לשטוח לפני ה' את בקשתו שהנבואה לרעה לא תתקיים.

ב. בבמדבר יד לט מחדש המש"ח שנבואת משה, אף לרעה, צריכה להתקיים (עיין גם בהקדמת המש"ח לספר שמות). ב'יד לחכמה' (שמות כה ט) דיון מקיף על שיטת המש"ח ואחרים בענייני אימות נבואה. בין השאר, הוא מקשה שהמש"ח על "נסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה' אתו אתן לכם, לכה אתנו והטבנו לך כי ה' דבר טוב על ישראל" (במדבר י כט) כותב ש "המקום אתו אתן לכם" הוא רעה לאמורי והקב"ה יכול לחזור בו מנבואה לרעה. אך היות ומשה אמר דברים אלה ונבואתו מתקיימת אף לרעה, הרי לא יכול לחזור בו. לענ"ד קושיא מעיקרא ליתא, כי בבמדבר יד לט כותב המש"ח " ולכך דבר **להם** משה, משום שכל מה שדבר משה **להם** בשם ה' היה מוכרח להתקיים --- אף לרעה". "**להם**", היינו לישראל, שלא יטילו ספק בתוקף הנצחי של מצוות התורה, אך לא לאומות שבין כה וכה אינן מחוייבות למצוות. נבואת פורענות של משה לאומות יכולה להשתנות, וכפי שכתב המש"ח בבמדבר י כט, שהאמורי עשוי לקבל חלקה במקום אחר, כמו שהגרגשי קיבל באפריקי. ע"ש. היות ובנבואת משה לא נאמר שהאמורי לא יקבל חלקה במקום אחר, הרי ברגע שעם ישראל הוריש את האמורי ושאר אומות וירש את ארץ ישראל, הנבואה התקיימה בשלמותה, ולא יכול להתעורר שום ספק בלב יהודי שהנבואה לרעה לאמורי לא התקיימה.

ג. על דרך הצחות: בברכת ההפטרה, "אשר בחר בנביאים טובים ורצה בדבריהם הנאמרים באמת".[18] אם הנביאים טובים, דהיינו, מנבאים על דברים טובים, אזי הקב"ה רוצה שדבריהם אמת, שאין חזרה מהם. כך מובא ב'יד לחכמה' (שמות כה ט על ד"ה "ונראה לדעתי שמעלת משה" -- בסוף), בשם הרב יחיאל מיכל פיינשטיין.

נציין שפירוש זה כבר נרמז ב'פתחי שערים' ('שער אפרים' שער ט סעיף יג). ועל דרך הצחות לצחות נוסיף שהדא הוא דכתיב, "הלא יתעו חרשי רע, וחסד ואמת חרשי טוב" (משלי יד כב): נביא המתנבא נבואת רעה עשוי לטעות ('תעה' קרוב ל'טעה', כמו "ותלך ותתע במדבר באר שבע" (בראשית כא יד)), אך נבואה לטובה היא נבואת חסד ואמת.

(עדכון של מאמר שהופיע במוסף לענייני ספרות של 'הצופה' תחת הכותרת 'בין נבואת אמת לנבואת שקר (על אחד מעקרונות הפרשנות של ה"משך חכמה")', עש"ק תולדת, ד' בכסליו ה-תשס"א, 1.12.2000)

[18] מקורן של ברכות ההפטרה במסכת סופרים, פרק יג. ראה גם ריש פרק יד שם.